

SZALAI JUDIT

Kettős megtévesztés

I. BEVEZETÉS

Jelen dolgozat fő állítása, hogy az interperszonális megtévesztés látszólag kevésbé problematikus jelenségének eddigi filozófiai elemzései nem tudnak számot adni az esetek bizonyos típusairól, ezért nem kielégítőek, s legalábbis kiegészítésre szorulnak. A probléma akkor válik beláthatóvá, ha a társas megtévesztést önmagunk megtévesztésével kombinálva vesszük szemügyre. Az interperszonális megtévesztés és az öncsalás e közös eseteinek vizsgálata arra a konklúzióra vezet, hogy a két jelenség bevett elemzései együtt nem tarthatóak. Mint látni fogjuk, ezekre az esetekre vonatkozóan az egyetlen járható útnak az interperszonális megtévesztés elemzésének módosítása tűnik.

Mások megtévesztése az uralkodó felfogás szerint legfeljebb kétféle módon állhat elő: szándékosan, vagy véletlenül, azaz valamilyen téves meggyőződés következtében. A szándékos megtévesztés lehetősége nyilvánvaló, mechanizmusa pedig látszólag nem rejt magában különösebb filozófiai problémát: az alany tisztában van az igazsággal, a megtévesztett fél számára azonban egy hamis állítást jelenít meg igazként. Afelől inkább megoszlanak a vélemények,¹ hogy megtéveszthetünk-e másokat akaratlanul is; bizonyos szerzők szerint ugyanis az interperszonális megtévesztés definíció szerint szándékolt. A két esettípus mindenestre látszólag lefedi az interperszonális megtévesztés jelenségének egészét.

Ha mármost *önmagunk* megtévesztését vesszük szemügyre a fenti szempontok alapján, belátható, hogy ez sem az egyik, sem a másik módon nem mehet végbe. Az önmegtévesztés nem lehet szándékos, legalábbis egyszerű értelemben nem: ha tisztában vagyok az igazsággal, nem hitethetem el magammal szándékosan annak ellenkezőjét. Amennyiben pedig ez mégis sikerülne valamilyen módon, úgy tűnik, két ellentétes meggyőződéssel kellene rendelkeznem: mint (szándékos) megtévesztő, igaz, mint megtévesztett, hamis meggyőződéssel ugyanarra a dologra vonatkozóan. Ami a véletlen öncsalást vagy önmegtévesztést illeti, maga

¹ Míg Gert 2005. 188 és Adler 1997. 235 szerint lehetséges akaratlan megtévesztés, Carson 2009. 177 és Mahon 2007. 189–190 elveti ezt a lehetőséget.

a fogalom is nehezen értelmezhető: ha véletlenül juttatjuk magunkat téves meggyőződésre (pl. elnézve a naptárat), ez nem öncsalás, hanem csupán tévedés.²

Az önbecsapás mechanizmusa tehát az uralkodó filozófiai álláspont szerint nem osztható a személyek közötti megtévesztésében, hanem valamiféle sajátos magyarázatot feltételez. Ha azonban az alábbi gondolatmenet helytállónak bizonyul, az interperszonális megtévesztés és az önbecsapás mechanizmusa bizonyos esetekben nem tér el egymástól. Ennek viszont nem az az oka, hogy az önmegtévesztés helyes elemzésében mégiscsak előállhat olyan módon, mint mások megtévesztése – hanem *másokat* téveszthetünk meg úgy, ahogyan *önmagunkat*.

II. AZ ÖNBECsapÁS MAGYARÁZATA

Az önmegtévesztéssel vagy öncsalással kapcsolatos problémákra, melyekre a bevezetésben utaltam (s melyeket a szakirodalom az *önmegtévesztés paradoxonainak* nevez), megoldások kétféle típusát javasolták filozófiai szerzők. Az egyik típus az *intencionalista* jelzőt kapta, mivel az önmegtévesztő alanynak valamiféle szándékot tulajdonít.³ Ennek, mint említettem, különböznie kell attól a szándéktól, mely a társas megtévesztőt jellemzi. Az egyik lehetséges elgondolás, hogy az én nem egységes: egyik része a megtévesztett, másik része a megtévesztő módján működik. Egy másik lehetőség, hogy az alany egy ideig tisztában van önmegtévesztő szándékával, de a sikeres öncsalás időpontjában már „elfelejtette” azt.

Alfred Mele *nem-intencionalista* megoldása véleményem szerint egyszerűbb és meggyőzőbb. Mele szerint az öncsalás alanya nem hisz két egymással ellentétes dolgot, semmilyen időpontban, énjének semelyik részével. Csupán azt hiszi, amit hinni szeretne, a nemkívánatos hitig el sem jut – a rendelkezésére álló információt ugyanis olyan módon kezeli, hogy ne kelljen eljutnia addig. Mele példája: a férj, aki nem akar szembenézni a ténnyel, hogy felesége megcsalja, a gyanús jelekre ártatlan magyarázatokat talál, nem hallgatja meg a barátok figyelmeztetését, eltereli saját gondolatait a kérdésről. Az intencionalista azonban esetleges ellenvetésére, hogy a férjnek a „lelke mélyén” mégis hinnie kell, hogy felesége megcsalja, hiszen különben miért viselkedne így, a következőt válaszolhatjuk. A férjnek nem kell hinnie, hogy a felesége megcsalja; elég, ha tisztában van azzal, hogy ha nem így viselkedne, ki lehetne téve olyan információnak, amely abba az irányba mutat, hogy a felesége hűtlen hozzá. A férj szeretné megőrizni felesége ártatlanságának vélelmét, és tudja, hogy a barátok véleménye stb. megnehezíthetné ezt a számára. Ha a tényekkel hajlandó lenne szembe-

² A kettő közötti különbség, mint az alábbiakból kiderül, az öncsalás motivált mivoltából adódik.

³ Az intencionalista megközelítés példái: Davidson 1985 és Bermúdez 2000.

sülni, lehetséges, hogy menthetetlenül eljutna a nemkívánatos meggyőződésre. Ő azonban nem így érzékeli ezt, hiszen nem néz szembe a tényekkel. Nem a saját meggyőződése az, amit nem vall be a maga számára, hanem a tények esetleges ereje.⁴

Ezt a fajta információkezelést érzelmi állapotok (félelmek, remények, aggodalom stb.) motiválják. A férj fél attól, amit találna, ha tudakozódna; a beteg reménykedik abban, hogy meggyógyul, és nem néz szembe valódi esélyeivel. Ha az érzelmek nem játszanak motiváló szerepet, nem beszélünk öncsalásról. Ha például a férj egyszerűen idő hiányában vagy nemtörődömségből nem deríti fel felesége hűtlenségét, nem csapja be önmagát.

Úgy tűnik tehát, hogy az öncsalás valóban egészen másképp működik, mint az interperszonális megtévesztés (hiszen az utóbbi esetében az alany rendelkezik a megtévesztés tartalmával kapcsolatos igaz meggyőződéssel, és szándékosan félrevezeti a másik felet). Ez mindkét típusú – intencionalista és nem-intencionalista – megoldás esetében igaz (bár az előbbi természetesen jóval közelebb áll az interperszonális megtévesztés elemzéséhez). Az alábbiakban ezzel szemben azt fogjuk látni, hogy az öncsalás és a különböző személyek közötti megtévesztés nem zajlik szükségszerűen különböző módon (hiszen a mások megtévesztése működhethet úgy, mint az önmegtévesztés). E konklúzió szempontjából nem számít, hogy az önbecsapással kapcsolatban intencionalista vagy nem-intencionalista álláspontot foglalkunk el; az interperszonális megtévesztés mechanizmusa az, amit – bizonyos esetek vonatkozásában – árnyaltabbá kell tennünk.

III. KETTŐS MEGTÉVESZTÉS

Kettős megtévesztésnek nevezem, amikor az önbecsapás és az interperszonális megtévesztés egyszerre, párhuzamosan megy végbe, tehát az alany önmagát és a másik személyt is megtéveszti ugyanazzal a dologgal kapcsolatban. Az önbecsapó férj példáját kibővítve: az öncsalással egy időben a férj egy barátját is arra a meggyőződésre juttathatja, hogy a felesége nem hűtlen. Egy másik példa: egy gyermek önbecsapó módon úgy gondolja, hogy ha a szülei vesznek neki egy kutyát, ő fogja sétáltatni és gondozni. Erről a szüleit is megpróbálja meggyőzni, bár a múlt tapasztalatai alapján – a tengerimalaccal és a cicával kapcsolatos tapasztalatok alapján – nyilvánvaló, hogy mi fog történni: az állat gondozása megint

⁴ Mele megoldása feltételezi, hogy explicit, tudatos célkitűzés nélkül is törekedhetünk valamire. Véleményem szerint efelől aligha lehetnek kétségeink. Nyilván gyakran törekszünk például arra, hogy „jó benyomást keltsünk”, vagy „előnyös színben tűnjünk fel” mindenféle tudatos igyekezet, erőfeszítés vagy célmegjelölés nélkül. Mele nem kínál külön elemzést a nem tudatos állapotokról és célokról; elég azonban annyi, ha ezek lehetőségét (és realitását) elfogadjuk.

a szülőkre marad. Tehát a gyerek nemcsak önmagát, hanem a szüleit is megtéveszti.⁵

Hogyan kezeli a gyermek a kutyával kapcsolatos tényeket vagy valószínűségeket az önbecsapásnál, illetve a szülei megtévesztésénél? Egyrészt becsapja önmagát, és ezen önbecsapás vonásai, hogy (a1) nem szándékos, legfeljebb az említett, csökevényes értelemben (b1) a gyerek nem hiszi, hogy a szülei fogják gondozni a kutyát (legfeljebb – intencionalista magyarázatok értelmében – az önbecsapás sikere előtt hitte, vagy „egy része” hiszi). Ugyanakkor a gyermek a szüleit is becsapja, és ehhez a bevett elemzés szerint az kell, hogy (a2) ezt szándékosan tegye (egyszerű értelemben), továbbá (b2) tudja, hogy nem fog a kutyával törődni. Ezek a vonások – az önbecsapás és az interperszonális megtévesztés vonásai – páronként ütköznek egymással. A gyermeknek egyrészt tisztában kell lennie, másrészt nem lehet tisztában azzal, hogy nem ő fog a kutyával foglalkozni. Ami a becsapási szándékot illeti, a gyermek mint önbecsapó őszintén hiszi, hogy törődik majd a kutyával. Ezért amikor ezt állítja a szüleinek, ezt nem foghatja fel becsapásként, tehát az interperszonális megtévesztés nem lehet szándékos, mint az utóbbi szokásos elemzése megkövetelné.

A két jelenség bevett magyarázatai alapján tehát az önbecsapó személy és a másik embert megtévesztő személy különbözőképpen kezeli a rendelkezésére álló információt. Mint önbecsapó nem jut el arra a meggyőződésre, amelyre az interperszonális megtévesztéshez szüksége lenne. (Illetve, megint csak attól függően, hogy az önbecsapást hogyan magyarázzuk, már sikerült megszabadulnia ettől a meggyőződéstől, vagy pedig ez nem hozzáférhető az önbecsapott énrésze számára.) Az interperszonális megtévesztés általánosan elfogadott magyarázata tehát az önbecsapás bármelyik értelmezésével együtt tarthatatlan.

Kivételt képezne az a nem minden szerző által kizárt lehetőség, hogy az interperszonális megtévesztés lehet véletlen. Ha ez az eset állna fenn, található az interperszonális megtévesztésnek olyan elemzése, amely az önbecsapás valamely bevett megközelítésével együtt tartható. A megtévesztő gyermek vonatkozásában például tekinthetnénk véletlennek azt az esetet, amikor a gyerek egyszerűen beszámol a szüleinek öncsaló meggyőződéséről, és ezzel a szüleit is mintegy véletlenül ugyanarra a meggyőződésre juttatja. Ez azonban véleményem szerint nem a tipikus eset. Az interperszonális megtévesztés, mint látni fogjuk, általában célorientált: alanya valamiféle hatás elérésére törekszik.

⁵ Ha úgy gondolnánk, hogy releváns különbség van a gyermekek és a felnőttek önbecsapása között, a példa áthangszerelhető két felnőttre: például vegyenek-e nyaralót (ki fog lejárni lezárni a vizet télre?), vagy vállaljanak-e gyereket (ki fog hozzá felkelni éjszaka?). Ha nehézségnek tekintenénk továbbá, hogy ebben az esetben jövőbeli tényekről van szó, maradhatunk az olyan típusú példáknál, mint az önbecsapó férjé, ahol a tények már adóttak. Ezek a változtatások nem érintenék a gondolatmenet alapstruktúráját. Köszönettel tartozom Betegh Gábornak és Huoranszki Ferencnek az e kérdésekkel kapcsolatos megjegyzéseikért.

IV. MOTIVÁLT, NEM SZÁNDÉKOLT INTERPERSZONÁLIS MEGTÉVESZTÉS

Ha az interperszonális megtévesztés szándékolttsága miatt általában (az említett véletlen eseteket kivéve) nem fér meg az öncsalás nem szándékolt voltával (megint csak hozzátehetjük: legalábbis ami a szándékolttság bármiféle egyszerű, közvetlen módját illeti), akkor vagy az önbecsapás elemzése helytelen, vagy a társas megtévesztésé. Ha az önbecsapó személy és az, aki mást téveszt meg, a kettős megtévesztés eseteiben nem kezeli különbözőképpen az információt, akkor vagy az önbecsapásnak kell vagy (egyszerű módon) szándékoltnak, vagy véletlennek lennie, vagy pedig az interperszonális megtévesztést kell az öncsalás módján magyarázni. Hogy az önbecsapás nem lehet egyszerű módon szándékolt, már az elején, az önbecsapás jól ismert problémáinak fényében beláthatjuk; a véletlen önbecsapás pedig, mint arról szintén szó volt, fogalmilag kizárt. Az interperszonális megtévesztést kell tehát mint sem nem véletlent, sem nem – egyszerű módon – szándékoltnak magyaráznunk.

Nézzük tehát a kettős megtévesztés tipikusnak tűnő eseteit. Az önmegtévesztés és a társas megtévesztés közös megjelenésének elsősorban azért van értelme, mert a kettő erősítheti egymást. A gyermek elsődleges célja szülei rábeszélése a kutya beszerzésére, nem pedig az, hogy ő maga gondolja az állatot, vagy hogy önmagát meggyőzze arról, hogy ez így lesz. Az erre vonatkozó hitre valójában szülei meggyőzéséhez van szüksége. Ha saját magával sikerül elhittetnie, hogy törődni fog a kutyával, könnyebben győzi meg a szüleit is, mint ha pontosan tudja, hogy ennek ellenkezője igaz. Nem ahhoz fűződik érdeke, hogy alapos megfontolás után igaz konklúzióra jusson, hanem hogy felszínesen kezelje a rendelkezésére álló tényeket. Az öncsalás hozzásegíti az interperszonális megtévesztéshez.

Véleményem szerint itt teljes mértékben köznapi jelenségről van szó. Az igazság megtalálásához gyakorta nem fűződik érdekünk, ahhoz viszont igen, hogy ilyen vagy olyan módon nyilvánuljunk meg azzal kapcsolatban. Sok esetben persze egyszerűen hazudhatunk is (azaz mondhatjuk azt, amiről úgy tudjuk, hogy nem igaz).⁶ De ehhez venni kell a fáradságot, hogy eljussunk a vélhetőleg igaz konklúzióra, annak ellenére, hogy ez nem érdekünk, vagy éppen ellenérdekelték vagyunk benne, majd pedig tagadnunk kell ezen konklúzió igazságát. Egyszerűbb felületesebb módon arra a meggyőződésre jutni, amelyre a társas cél eléréséhez szükség van. A társas cél elérésére érzelmileg motiváltak vagyunk – példánkban a kutya megszerzése a tét –, akárcsak az önbecsapás eseteinél.

A másik esettípus, amikor nem az öncsalás az interperszonális megtévesztés eszköze, hanem fordítva: a másik véleménye saját öncsaló meggyőződésünk alá-

⁶ Megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a hazugság szükséges feltétele-e az állítás hamis volta, vagy elég, ha alanya hamisnak tudja. A mi szempontunkból ennek nincsen jelentősége.

támasztására szolgál, és ezért előnyös számunkra, ha megfelelően alakul. Ha a gyermek igazán szeretné, ha ezúttal nem rontaná el a dolgot, és a kutya nem kerülne az Illatos útra, a szülei megerősíthetik abban a hitében, hogy sikerülni fog gondoznia az állatot. Leginkább akkor tudják azonban megerősíteni meggyőződését, ha maguk is ugyanarra a meggyőződésre jutottak. Ha a gyermek szándékosan tévesztené meg őket, ezzel aláásná saját implicit célját, ti. hogy a szülei véleményével a saját önbecsapó meggyőződését alátámassza – hiszen tudná, hogy a szülei nincsenek abban a helyzetben, hogy megnyugtassák őt, lévén megtévesztés áldozatai.

Ebben a példában újra a rendelkezésre álló információ motivált félrekezelésével találoztunk mások megtévesztése esetében csakúgy, mint az önmegtévesztésében. Úgy tűnik, az interperszonális megtévesztés e mechanizmusának nem feltétele, hogy önmegtévesztéssel legyen összekapcsolva. Vegyük például a következő esetet. Kettőn igyekeznek elérni a vonatot, amely nemsokára indul. Egyikük még nem váltott jegyet, s megkérdezi a másikat, nem lesz-e abból baj, ha jegy nélkül száll fel. A másik, jeggyel rendelkező személy, ha alaposan fontolóra venné a kérdést, könnyen lehet, hogy arra az álláspontra jutna, hogy problémát fog okozni a jegy hiánya. Ő azonban nem teszi, hiszen nem akarja lekésni a vonatot, hanem megnyugtatta a másikat. Nem meggyőződése, hogy baj lesz, de az sem, hogy nem lesz baj – önmagát tehát nem csapja be. Társát azonban hamis meggyőződésre juttatja – nem szándékolt, de motivált módon.

V. KONKLÚZIÓ

Kiindulópontom – s egyben az önbecsapással kapcsolatos filozófiai elemzések kiindulópontja általában – az volt, hogy az öncsapás nem mehet olyan módon végbe, ahogyan mások megtévesztése, hanem valamilyen sajátos mechanizmusa kell hogy legyen. Amint azonban láttuk, ha az önbecsapás nem is mehet végbe úgy, mint az interperszonális megtévesztés, ennek a fordítottja lehetséges: az interperszonális megtévesztés osztozhat az önbecsapás mechanizmusában.⁷

Ez a mechanizmus az általam preferált elemzésben a rendelkezésre álló információk motivált irracionális kezelésében áll. De ha ragaszkodnánk az önbecsapás intencionalista értelmezéséhez, ebben az esetben is állíthatjuk, hogy az

⁷ Hozzá kell tennünk, hogy bár az interperszonális megtévesztés és az önbecsapás a fentebbiek értelmében hasonlóan zajlik a kettős megtévesztésben, a mentális állapotok, melyek a megtévesztést motiválják, nem feltétlenül ugyanazok. Amikor a másik személy meggyőződése alátámaszthatja a sajátunkat, az igazságtól való félelem motiválhatja az öncsalást, így lehet az interperszonális megtévesztés távolabbi oka. De az utóbbit – közelebről – az az óhaj is motiválja, hogy a másik hasonló módon vélekedjék a helyzetről. Amikor az alany saját, öncsaló meggyőződése segíti a másik megtévesztését, az öncsalás az, aminek további motivációja is van: a társas megtévesztés megkönnyítésének a vágya.

interperszonális megtévesztés osztozik az öncsalás mechanizmusában, csak a mechanizmus más – például valamiféle rejtett ágens tevékenysége az énen belül.

Feltehetjük a kérdést, hogy az említett konklúzió, tudniillik hogy mások megtévesztése sokszor nem szándékos, de nem is véletlen, hanem motivált, implicit módon célorientált cselekvés, egybevág-e köznap tapasztalatunkkal. Véleményem szerint teljes mértékben egybeesik. Semmi okunk rá például, hogy a fenti esetben szereplő gyermeknek álságos szándékot tulajdonítsunk, és azt feltételezzük, hogy szüleit hazugsággal próbálja a kutya beszerzésére rávenni. Valójában életszerűbb az a magyarázat, hogy a gyermek csupán nem vesz bizonyos tényezőket kellő súllyal figyelembe, amikor maga és szülei számára értékeli a helyzetet, s hogy ezt azért teszi, mert motivált arra, hogy ne szembe-süljön a valós esélyekkel.

IRODALOM

- Adler, Jonathan 1997. Lying, Deceiving, or Falsely Implicating. *Journal of Philosophy* 94. 435–452.
- Bermúdez, José L. 2000. Self-Deception, Intentions, and Contradictory Beliefs. *Analysis* 60/4. 309–319.
- Carson, Thomas L. 2009. Lying, Deception, and Related Concepts. In Clancy Martin (szerk.) *The Philosophy of Deception*. Oxford, Oxford University Press. 153–187.
- Davidson, Donald 1985. Deception and Division. In Ernest LePore – Brian McLaughlin (szerk.) *Actions and Events: Perspectives on Philosophy of Donald Davidson*. New York, Basil Blackwell. 138–148.
- Gert, Bernard 2005. *Morality: Its Nature and Justification*. Oxford, Oxford University Press (revised edition).
- Johnston, Mark 1988. Self-Deception and the Nature of Mind. In Amelie Rorty – Brian P. McLaughlin (szerk.) *Perspectives on Self-Deception*. Berkeley/CA, University of California Press. 63–91.
- Mahon, James E. 2007. A Definition of Deceiving. *International Journal of Applied Philosophy* 21. 181–194.
- Mele, Alfred 1983. Self-Deception. *Philosophical Quarterly* 33. 365–377.